

بررسی ساختار کالبدی - فضایی؛ بناهای مذهبی اسلام و مسیحیت

در ارومیه

مظفر عباس زاده

استادیار گروه معماری دانشکده معماری، شهرسازی و هنر دانشگاه ارومیه

mo.abbaszadeh@urmia.ac.ir

حمید بهجت

کارشناسی ارشد معماری

Behjat.hamid@yahoo.com

چکیده

معماری بناهای مذهبی جهت ایجاد فضای قدسی از عوامل کالبدی (نظیر عملکرد، فرم، هندسه و سازه) و عوامل غیر کالبدی شامل (گرایش به معنا، رمزگرایی و ادراک زیبایی‌شناختی فضا بر پایه تناسبات خاص) بهره می‌برند. طراحی و ساخت این بناها بر اساس سنت‌های دینی و فرهنگی هر کدام از ادیان در فضاهای متفاوت تعریف شده است. این موضوع در ارتباط با بناهای مذهبی دین اسلام و مسیحیت و به‌طور خاص مساجد و کلیساها تاریخی شهرستان ارومیه مورد بررسی قرار می‌گیرد. با توجه به هم‌جواری دو دین اسلام و مسیحیت در شهرستان ارومیه از سالیان دراز، این مهم در سه بازه زمانی ۵۰۰ سال اول، ۵۰۰ سال دوم و ۴۰۰ سال اخیر هجری قمری انجام شده و همچنین با توجه به تعدد بناهای مرتبط، موضوع پژوهش در دو بازه زمانی اواخر دوره صفویه و شروع قاجاریه متمرکز خواهد بود. تصور بر این است که علیرغم تفاوت‌هایی که در مجموعه عملکردهای مرتبط با فضاهای مذهبی، شباهت‌های معناداری در شکل و سازه بناهای یادشده وجود دارد. لذا این مقاله به دنبال پاسخ به این سؤال است که چه شباهتی بین فضاهای معماری و شکل و سازه بناهای مذهبی ادیان یادشده وجود دارد و یا چه رابطه‌ای بین عملکرد هر فضا با سازه و شکل آن دارد. داده‌های پژوهش به‌واسطه مطالعات کتابخانه‌ای و برداشت‌های میدانی حاصل شده که به روش توصیفی و تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است و هدف آن یافتن رابطه بین شکل و کاربری به‌طور عام و سازه و عملکرد به‌صورت خاص می‌باشد. در این خصوص بررسی سازه‌های سنتی شهر ارومیه بسیار کارساز بوده، به‌طوری‌که تصور می‌شود این مهم تأثیر زیادی در رابطه با تشابهات مطرح شده در فرضیه را دارا خواهد بود.

واژه‌های کلیدی: معماری سنتی، کلیسا، مسجد، هندسه فضایی، سازه، ارومیه

۱- مقدمه

بناهای مذهبی در ادیان مختلف یک هدف مشترک داشته و آن ایجاد فضایی برای نیایش و عبادت است و این امر در سایه پشتوانه‌ها و اعتقادات مذهبی هر دین صورت می‌پذیرد و در شکل منحصر به فردی بروز و ظهور می‌یابد؛ اما آن هدف مشترک باعث می‌شود انسان‌ها از هر دین و مذهب با ورود به یک بنای مذهبی تحت تأثیر فضای عبادی آن قرار گیرد (محسنی مقدم، ۱۳۹۵، ۳۰). این باز نموده‌ها روایتگر احساس و اندیشه معماران وابسته به دین و جهان بینی خاص است که در تصویر و تجسم کالبدی اثر خود را به نمایش می‌گذارد و در واقع بحث در این است که معماری مقدس که بر جنبه‌های ماورائی و قدسی یک دین تأکید دارد، خود را به انحاء و اطوار گوناگون در معماری به منحصه ظهور می‌رساند که در مقایسه تطبیقی ادیان اسلام و مسیحیت نیز دارای جلوه‌های بصری خاصی است (نادری، فروزانگر، ۱۳۹۵، ۶۱). محور اصلی تمام کلیساها به صورت موازی جهت‌گیری خود را به آن قسمت از آسمان دارند که خورشید-نماد و تمثیل عیسی دوباره زنده شده، از آنجا طلوع می‌کند (بورکهارت، ۱۳۷۶، ۳۹). محور طولی کلیسا نشانه حقیقت و محور عرضی نشانه حیات است، حقیقت به انسان روحانی و حیات به انسان جسمانی مربوط است (گئون، ۱۳۷۴، ۸۳)؛ اما محور در مساجد عامل ایجاد سلسله مراتب حرکتی، شکل یابی ساختار کلی، تقارن، ریتم یابی، عناصر هم سو با محور و تأکید به جهت قبله است (فتحی آذر، حمزه نژاد، ۱۳۹۳، ۵۷). در اسلام اساس عبادت بر تفکر استوار است و سکون مقدمه تفکر بوده؛ برای ایجاد چنین شرایطی نیاز به فضایی بدون کشمکش و حرکت است که منجر به سیر در عالم معنوی گردد، نه این‌که عالم معنا را در کالبد خلاصه گرداند (همان، ۵۶). این نگرش‌ها در شکل و کاربری به طور عام و سازه و عملکرد به صورت خاص مطرح می‌شود.

شهرستان ارومیه به واسطه وجود ادیان و مذاهب مختلف در طول سالیان دراز و نیز هم‌جواری دو دین اسلام و مسیحیت، شاهد بناهای مذهبی-تاریخی بی‌شماری بوده که علی‌رغم تفاوت‌هایی در مجموعه عملکردهای مرتبط با آن‌ها، شباهت‌های معناداری در معماری، شکل و سازه بناهای یادشده وجود دارد و هدف این پژوهش یافتن و تطبیق آن‌ها با یکدیگر است. این مهم در بهانه زمانی ۵۰۰ سال اول، ۵۰۰ سال دوم و ۴۰۰ سال اخیر هجری قمری انجام می‌شود. با توجه به تعدد بناهای مرتبط با موضوع پژوهش در باز زمانی اواخر دوم، مصادف با اواخر دوره صفویه و سوم، شروع قاجاریه، این موضوع به این بازه‌های زمانی خواهد پرداخت. برای انجام این پژوهش از رویکرد تطبیقی با روش توصیفی، تحلیلی و استدلال منطقی استفاده شده است و نحوه جمع‌آوری اطلاعات به صورت میدانی و منابع مکتوب و کتابخانه‌ای بوده که پس از بیان مباحث نظری به بررسی مؤلفه‌های معماری، شکل و سازه‌های مساجد و کلیساها در بازه‌های زمانی ذکر شده به طور جداگانه طی جداول پرداخته می‌شود و سپس با بررسی تطبیقی رابطه فضا و عملکرد، شباهت و تمایزات بین آن‌ها نیز در غالب جدول بیان می‌گردد.

در تحقیق میدانی با وجود معرفی‌نامه پژوهشی برای مشاهده، بررسی و مطالعات سازه‌ای و عکس‌برداری جهت تطبیق با سایر بناها بالأخص کلیساها با مشکلات زیادی روبرو شدیم از جمله عدم امتناع به معرفی‌نامه و عدم همکاری ترجمان‌های مرتبط از جمله سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری و اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی آذربایجان غربی، جهت هماهنگی‌های لازم با انجمن اقلیت‌های مذهبی؛ در نهایت با اتکا به اسناد و منابع کتابخانه‌ای که از انسجام لازم برخوردار نبودند و نیز برداشت‌های میدانی از بدنه بیرونی بناها به نتیجه نهایی لازم دست یافتیم.

۲- تأمل معنا، زیبایی، شکل و سازه در معماری سنتی

تأثیرات ایدئولوژیکی در معماری بعد از اسلام، ایران به صورت اجتناب از صراف و پرهیز از بیهودگی نمودی از پایداری و ماندگاری را در پایه‌های فرهنگ معماری ایران گردید. معماری سنتی ایرانی، اسلامی که برپای همین نگرش‌ها و آموزه‌های آئینی و نیز وجود ابداع و خلاقیت، در اندیشه طراحی سنتی، موجب می‌گشت که معماران در آفرینش کالبدی و ساختاری بناها؛ آفریدگاری باشد که جهانی از معانی والا را در وجود خاکی آثارشان به ودیعت نهند (کبیر صابر، ۱۳۸۶، ۳) که باعث درهم تنیدگی و آمیختگی سازه و معماری گشته است. تناسب سازه‌ای و معماری به کاررفته در معماری سنتی به گونه‌ای است که کوچک‌ترین اجزا با کل بنا در ارتباط می‌باشد و پیوستگی بین آن‌ها ایجاد وحدت در کثرت می‌نماید (حجازی، سراج، ۱۳۹۳، ۱۶) و هدف کلی آن ایجاد محیطی سرشار از آرامش و آسایش روحانی برای انسان با بهره‌گیری از عوامل کالبدی (نظیر عملکرد، فرم، هندسه و سازه) و غیر کالبدی شامل گرایش به معنا و رمزگرایی و تجلی حضور الهی در صورت مادی که محصول نگرش معماری سنتی به عالم هستی دارد و نیز ادراک زیبایی‌شناختی با استفاده از قوه تشخیص، ذوق و احساسات بر پایه تناسب خاص، ترکیب معنی از اجزا، خطوط و فضای سه‌بعدی خلق شده می‌باشد که نمود کلی آن را می‌توان در معماری دینی پیدا کرد.

۳- معماری دینی

عبادت و آیین، نیازمند فضائی خاص است که همین امر باعث ایجاد فضاها و مکان‌هایی به نام معبد شده است. بنای دینی مکانی است برای عبادت مؤمنان آن دین که هرچه در شکل و فرم آن از سمبل‌ها و نشانه‌های قدسی و برگرفته از اصول آن دین استفاده شود، باعث سیر و سلوک عرفانی و معنوی استفاده‌کنندگان آن می‌شود (محسنی مقدم، ۱۳۹۵، ۳۰). در تفکر و اندیشه دینی مرکزیت، نمادی از وحدت وجود است و بازتابی کیفی است که در بطن آن اشاره به وحدت دارد. این اهمیت در عرصه معماری از طریق درون‌گرایی که با توجه به باطن، ظاهر را متجلی می‌سازد، تأکیدی است بر اهمیت ابعاد درونی در مبحث کالبدی فضای معماری مسجد (ایمان طلب، گرامی، ۱۳۹۱، ۸۱) و کلیساها.

۴- شکل‌گیری کلیسا و مسجد

نحوه نگرش مسلمانان و مسیحیان به معماری مکان‌های مقدس خود متفاوت بوده است. طراحی و ساختارهای این بناها بر اساس سنت‌های دینی و فرهنگی؛ هر کدام در فضاهایی متفاوت تعریف شده است. شمایل کلیسا به گونه‌ای تمثیلی، بیانی مجسم از اعتقادات در دین مسیحیت است. کلیسا نمایانگر جایگاه انسان، خدا و مسیح است و مسیر دست‌یابی به جایگاه برتر را عیان می‌سازد (فتوحی آذر، حمزه نژاد، ۱۳۹۳، ۵۴). در معماری مسیحی، جهت افراد را به سمت شخص خاصی رهنمون می‌سازد. تمام نیروها و جهت‌ها بیانگر آن است که برای دست‌یابی به فضل الهی باید به حضور عشای ربانی که در جایگاه مخصوص قرار گرفته است، توجه خاصی نمود (همان، ۵۵). در آیین مسیحیت، مسیح را به خورشید شکست‌ناپذیر تعبیر کرده‌اند. محور اصلی تمام اصلی تمام کلیساها به صورت موازی جهت‌گیری خود را به آن قسمت از آسمان دارند که خورشید- نماد و تمثیل عیسی دوباره زنده شده - از آن طلوع می‌کند (همان، ۵۴). هنر دینی در جهان‌بینی اسلام در نمونه‌های خود در تولید فضای معماری مسجد تجلی‌یافته است. مساجد اسلامی، جلوه‌ای از زیبایی‌های الهی و نمونه بارزی از تلفیق و ارتباط فرم‌های نمادین با باورهای عمیق اعتقادی است، اشکال الگویی و ارتباطات نمادین در تمامی جوانب و نمادهای مساجد به وضوح دیده می‌شود (ایمان طلب، گرامی، ۱۳۹۱، ۷۹). دروازه مسجد که همواره در دو جانب آن مناره‌هایی همانند دو ستون بلند نهاده شده است، یادآور زلی دروازه بهشت است که در میان دو مظهر متضاد و متکامل یگانه و تنها محور جهان است (بورکهارت، ۱۳۶۵، ۱۷۴)؛ بنابراین معمار دینی برای خلق یک فضای قدسی از ابزارهای مادی مختلفی در جهت رسیدن به عالم معنا بهره می‌برد و با کنکاش در شالوده‌های اساسی آن دین سعی در به کار بردن سمبل‌ها و نشانه‌هایی در کالبد بنا دارد که منجر به ایجاد فضای عبادی تأثیرگذار برای

ارتباط نیايشگران در دنياي زميني با عالم ماورا مي‌شود (محسني مقدم، ۱۳۹۵، ۳۴) و براي رسيدن به اهداف فضايي مقدس و ديني از هندسه و شكل‌هاي بنيادين قابل تعريف براي مسيحيان و مسلمانان بهره مي‌برد.

۵- جاياگاه هندسه در معماری

بالاترين وظيفه معمار، شناخت، درك، تجسم فضائي نيروهاي ساكن و جاري و باربر و نيز کاربرد هندسه در دستيابي كامل به تناسبات و ابعاد قسمت‌هاي پرو خالي در كالبد معماری (نما و سازه) مي‌باشد. هندسه به معمار اطمينان خاطر مي‌بخشد ضمن اينكه از طريق احساسات متفاوتي كه به وسيله تناسبات گوناگون فرمي به وجود مي‌آورد، گستره‌اي از انگيزش‌هاي دروني را ممكن مي‌سازد (آنتونيادس، ۱۳۸۱، ۳۲۳). معماران براي حصول نظم، وحدت و ريتم از زمان‌هاي دور مجذوب زمينه‌هاي هندسي بوده‌اند. زمينه‌هاي هندسي براي اهداف جهت‌يابي، تطبيق يافتن با سايت و نيز براي گفت‌وگوي فضائي مورد استفاده قرار مي‌گيرد. به‌طور كلي مفهوم و اندیشه زمينه هندسي براي دست يافتن به تطابقي همخوان از نظام‌هاي هندسي در پلان و نيز در مقطع است، به‌گونه‌اي به‌طور هم‌زمان پاسخگوي مسئله هماهنگي سازه‌اي ميان عملكردهاي مختلف ساختمان باشد و باعث از دست دادن منظر جذاب نماي خارجي ساختمان (از طريق وحدت، تكميل يا تضاد) و مقياس مناسب ساختمان نيز نشود (آنتونيادس، ۱۳۸۱، ۳۴۸).

تأكيد معماری ايراني بر زيبايي متمرکز بوده و علم هندسه ابزار قدرتمندي است كه معمار ايراني را قادر به اندازه گيري تناسبات فضايي و خلق توازن، نظم و زيبايي در زمين مي‌كرده است. در بناي تاريخي معماری، تمام اندازه‌ها در كمال خود (ارتفاع، طول و عرض) و در اجزاي تركيب‌كننده آن (شامل الگوهاي هندسي سطحي) وابسته به هم بوده و هرگز از هندسه جدا نبوده‌اند (سيلوايه و همكاران، ۱۳۹۱، ۵۷). در معماری سنتي، شكل‌هاي هندسي چيزي بيش از ابزار فني صرف هستند. هرچند به اين معنا نيز در معماری عمل مي‌كنند، ولي وراي اين عملكرد مادي داراي وظيفه مهم‌تر هستند و آن يادآوري انسان است از طريق چهره سمبوليكي (حجازي، ۱۳۷۹، ۲۳۴). براي شناسايي هويت يك اثر معماری علاوه بر نقش اجتماعي و فرهنگي بنا، بايد به جنبه‌هاي شكلي و فرمي بنا نيز توجه كرد. از اين‌رو در تحليل آثار معماری ديني (مسجد و كليسا) ريشه‌هاي نظري هندسه، شكل و فرم مورد توجه قرار مي‌گيرد.

۷- شكل و فرم‌هاي فضايي در معماری مسجد و كليسا

اشكال مورد استفاده در معماری از مفهوم سنتي رياضيات و به‌ويژه هندسه و صورت‌هاي هندسي جدائي‌ناپذيرند. شكل در معناي سمبوليكي آن انعكاسي از وحدت و كيفيتي نهفته در اصل آن وحدت است كه همه كيفي‌ها را متعالي مي‌كند و آن‌ها را در يك حالت مبدي قرار مي‌دهد (حجازي، ۱۳۷۹، ۲۳۴). شكل عبارت است از نمايان شدن يك جسم گوياء، روشن، محصور و داراي وحدتي كامل و مستقل. در زيبايي‌شناسي، فرم عبارت است از نمايان شدن حسي و گويايي يك جسم و دريافت زيبايي‌شناسي از پديدار شدن آن (گروتر، ۱۳۹۳، ۱۵۸). هر فضای سنتي كه براي انجام مراسم و مناسك مذهبي بنا شده است، به‌نوعي روان شخص را از دنياي مادي جدا مي‌كند، حال؛ و هوايي معنوي براي او به وجود مي‌آورد و افكار او را به نحوي محاصره مي‌كند كه فقط به آن مراسم و مناسك يا عبادت و تفكري كه به خاطر آن وارد آن فضا شده است بينديشد و ناخودآگاه حس معنوي خاصي به او دست مي‌دهد (طاهباز، ۱۳۸۶، ۹۵). همان‌گونه كه روح برتر جهاني را تعريف مي‌كند كه جان درون آن حركت مي‌كند، انسان ساكن شكل‌هايي خلق مي‌كند كه فضاها را به شكل محصور كنند كه جان انسان بتواند درونشان تنفس كند (اردلان، بختيار، ۱۳۹۰، ۴۹). در اين ميان عمده‌ترين اشكال كه در فضای معماری مسجد و كليسا مي‌توان يافت؛ کاربرد دايره، مربع، مستطيل، احجام استوانه‌اي، كره‌اي، نيم‌كره‌اي و تقابل مربع و دايره است كه علاوه بر نمادين بودن بر اساس سنت اديان

اسلام و مسیحیت، پاسخگوی نیازهای عملکردی و نیز در هماهنگی سازه و بنا نقش اساسی را ایفا می‌کنند. مکان‌های مقدس از طریق روش بیان شکلی و سازه‌ای مناسب، گویای گوناگونی درونی خود هستند (جدول ۱).
جدول شماره (۱) - خصوصیات شکل و فرم‌های فضایی در معماری (نگارندگان)

شکل	خصوصیات	نماد
دایره	فرمی همه‌جانبه و هم‌ارز است، به عبارت دیگر فاقد جهت مشخص بوده و از این رو جزء ساده‌ترین اشکال محسوب می‌شود.	دایره نمادی از جنس جان است و آسمانی و آغاز حرکت دل به حساب می‌آید، دایره نماد آسمان، بی‌کرانگی، کمال و تمامیت است و ب عنوان رمز عبودیت قلمداد شده است که چون نان هستی محض نه آغازی دارد و نه انجامی.
مربع، (مکعب مربع)	مربع برخلاف دایره، جهت دار بوده و دست‌کم دارای دو جهت است و از چهار ضلع یکسان و چهار زاویه هم‌اندازه قائمه تشکیل شده، بدین ترتیب این شکل دارای نقطه ابتدا و انتهای می‌باشد.	مربع، بارزترین فرم آفرینش، به مثابه زمین، وضعیت قطبی کمیت را نشان می‌دهد؛ و مکعب مربع به عنوان رمز زمین تلقی می‌گردد.
مستطیل، (مکعب مستطیل)	مستطیل خصوصیات مشابهی با مربع دارد ولی در چند مورد اصلی با آن متفاوت است. به این صورت که چهار ضلع یکسان نبوده، بلکه هر دو ضلع مقابل دارای طول هم‌اندازه هستند. هر مستطیل یک طول و یک عرض دارد که در دو جهت مختلف قرار می‌گیرند. می‌توان گفت که هر مربع، فرم خاصی از مستطیل است یا برعکس.	فرم و شکل مستطیل پاسخگوی فضایی آن است به طوری که به صورت نمادین مسیری برای سیر به آخرت است. در ابتدای مسیر دنیوی‌ترین عرصه و در انتهای مسیر اخروی‌ترین عرصه به نمایش گذاشته می‌شود.
هشت‌ضلعی	از آنجاکه دایره فرمی بدون وجه است، مربع برای اتصال به فرم دایره باید در چرخشی حول مرکز، وجوه خود را متکثر کند تا در نهایت از کثرت وجوه تقریباً بر دایره منطبق گردد... اگر ما به واسطه بین مربع و دایره بپردازیم، هشت‌وجهی حقیقتاً اولین حد برای آن است.	تقابل دو شکل مربع و دایره سنتر زمان و مکان است، یکی محدود در چهار وجه و تعریف مکان و دیگری غرق در بی‌نهایت و تعریف زمان و یا می‌توان این‌گونه نیز تعریف کرد پایان جهان به صورت نمادین به صورت (مربع کردن دایره) دیده می‌شود، زمانی که آسمان خود را به صورت یک مربع نشان می‌دهد و ریتم جهانی که خود را با این مربع یکی می‌کند، از حرکت سرباز می‌زند. در تقابل فضایی زیر گنبد در مکان‌های دینی دقیقاً این حس به انسان منتقل می‌شود، وی از حرکت می‌ایستد و در جاذبه فضایی تبدیل مربع به دایره و دایره به مربع و نیز تجلی این رویارویی به حالت روحانی می‌رسد حالتی که مشعر دل آغاز می‌شود نیازی به نور نیست، مرحله شعور و آگاهی دل است، دست می‌زند. هشت‌ضلعی نماد هشت فرشته، حاملان عرش است.
استوانه	بیشتر نقش سازه‌ای و حامل تاق و پوشش‌های بنا مورد استفاده قرار می‌گیرند.	به صورت نمادین حاملان آسمان روی زمین قرار می‌گیرند. تم تکرار شونده آشکار و نهان که ارتباط ویژه‌ای هم با مرزهای حسی دارد، حالات و فواصل ارتباطی ایجاد کرده که محیط مادی انسان را تشکیل می‌دهد.

۷- پوشش سقف، بام در معماری سنتی ایران

سقف بدل کوچکی از گنبد آسمان است، مکان روح و نقطه‌ای که قوس بالارونده‌ی موجود در آن به رأس خود می‌رسد و قوس پایین‌رونده مسیر خود به سمت ملک را از آن آغاز می‌کند (اردلان، بختیار، ۱۳۹۰، ۶۷). یکی از مهم‌ترین بخش‌های سازه‌ای بنا که تأثیر مستقیم در شکل‌گیری آن و همچنین از منظر شهری دارد پوشش‌ها و سقف‌هاست تنوع و گسترش سقف‌های ایرانی علاوه بر عوامل اقلیمی و طبیعی، نوع مصالح و فنون اجرایی که بر اساس تجربیات و روش‌های ابداعی معماران گذشته بوده شکل گرفته است. در معماری سنتی ایران انواع پوشش‌ها بر اساس قالب‌بندی‌های مختلف و ابداعی معماران صورت گرفته است. از لحاظ فرم ظاهری پوشش‌ها را به دودسته تقسیم کرده‌اند: پوشش‌های تخت و پوشش‌های سغ (منحنی). لازم به ذکر است که سازه‌های منحنی مانند طاق و گنبد، از نوع سازه‌های فعال می‌باشند که در آن‌ها بارهای وارده در جهات فرم منحنی منتقل می‌شوند. در هر سقفی معمولاً با سه لایه یا پوسته‌ی سازه‌ای، حفاظتی و تزئینی روبرو هستیم؛ پوشش میانی غالباً کارکرد سازه‌ای، پوشش خارجی که غالباً کارکرد حفاظتی و پوشش داخلی که غالباً کارکرد تزئینی دارد (نافچی، آزاد، ۱۳۸۶، ۱).

۹- جایگاه گنبد در معماری دینی

شکل کروی (گنبد) برای انسان سنتی مفهوم کاسه آسمان را داشت. در فرهنگ اسلامی گنبد تصویر باستانی خود را حفظ می‌کند و در عین حال تجلی زنده‌ای از اساس عالم شناسی اسلام به دست می‌دهد. زنجیره‌ی معانی عالی که تأکید فراوانی بران شده مفهوم روح است که در آن واحد تمام موجودات را احاطه کرده و به درونشان راه می‌یابد، همان‌طور که گنبد فضای محصور خود را در برمی‌گیرد و تاق آسمان تمام مخلوقات را (اردلان، بختیار، ۱۳۹۰، ۱۰۴). گنبد ایرانی جدا از معنای ویژه‌ای که نزد معماران دارد، همواره در نهاد هر ایرانی حس تعلق را زنده کرده است. این حس را چه در به تماشا نشستن آن از بیرون و چه با غرق شدن در آسمان گنبد از درون بنا می‌توان یافت (مجیدی، فردین مهر، ۳۱). در بررسی دلایل ظهور فرم گنبد مطالب قابل‌بررسی زیادی پیش می‌آید. عواملی همچون عدم وجود مصالح مناسب، نیاز به فضاهای سرپوشیده گسترده بدون وجود مانعی مانند ستون در میان آن، علاقه انسان در داشتن سقف‌هایی با ارتفاع زیاد، مسائل اقلیمی، دلایل معنوی و استحکام را می‌توان بر شمرده (گل‌بازی، ۱۳۹۲، ۹۰)؛ اما از عمده‌ترین دلایل ورود گنبد به معماری دینی از جمله مساجد ایران علاوه بر موارد فوق؛ دلایل تشریفاتی سیاسی و رفتارهای حکومتی بوده (عمدتاً در دوره سلجوقیان) که بعدها با اهداف عرفانی و معنوی جایگاه خود را تثبیت کرد.

۱۰- معرفی محدوده مورد مطالعه

از میان شهرهای ایران، ارومیه از جمله شهرهایی است که از نظر آثار ارزشمند تاریخی و نیز تنوع قومیتی و ادیان مختلف دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی است. بر اساس اسناد و مطالعات تاریخی و شواهد باستان‌شناسی قدمت موجودیت مرکز سکونت (شهر) به هزاره اول ق.م می‌رسد، برای اولین بار به صورت مستند و مدون در منابع آشوری (هزاره اول ق.م) از دژی بنام (آرمائیت) (اورومیاتنه)، صحبت شده که به نظر برخی از مورخین در جایگاه شهرک‌نونی ارومیه واقع بوده است. بر اساس اشارات تاریخی دولت‌های همسایه وقت مانند اورارتوها، سکاها، یونانیان، امپراطور روم شرقی و... بارها در طول تاریخ به این منطقه لشکرکشی کرده و در رابطه با شهری در این موقعیت صحبت شده است (عباس زاده، ۱۳۹۱، ۵۶۰). شهرستان ارومیه به مرکزیت شهر ارومیه از بزرگ‌ترین شهرستان‌های استان آذربایجان غربی با مساحتی حدود ۵۲۵۱/۱۸۵ کیلومتر، به فاصله ۹۰۰ کیلومتر از شهر تهران در شمال غربی ایران واقع شده است (خرازی، ۱۳۹۱، ۲۵۹). ساختار قومی در ارومیه متفاوت بوده و اختلاطی از آذربایجانی‌ها، اکراد خصوصاً (هرکی)، مسیحیان شامل آشوری‌ها و آرامنه است که پدیده آن معلوم مهاجرت‌ها و استقرارهای تاریخی این اقوام در منطقه می‌باشد (همان، ۲۶۳). ویژگی‌های معماری هر قوم و ملتی برخاسته از عقاید مذهبی، فرهنگ و باورهای بدون شناخت

ویژگی‌های قومی- مذهبی یک سرزمین شناخت و تحلیل معماری آن سرزمین امکان‌پذیر نیست (شجاع دل، ۱۳۸۷). وجود اماکن مذهبی و تاریخی بی‌شمار همچون مساجد و کلیساها و سایر آثار، از رونق و عظمت ارومیه حکایت دارند که در ابتدا مروری کلی بر پیشینه تاریخی آن‌ها داشته (جدول ۲) و به بررسی و تطبیق سازه‌های برخی از این اماکن مذهبی می‌پردازیم.

۱۱- پیشینه تاریخی مساجد ارومیه

مسجد به‌طورقطع بنای مذهبی اصلی اسلام است که از بین کارکردهای متعدد آن، والا تراز همه کارکرد عبادت جمعی آن است (هلین برن، ۱۳۸۳، ۳۱) و از این دیدگاه، جلوه‌گاه کلیه رمز و رازهای معماری اسلامی به شمار می‌آید و به‌عنوان بنای الگویی، عالی‌ترین سازه‌ها را در معماری اسلامی به وجود آورد. بانفوذ و ورود دین مقدس اسلام به ایران و به پیرو آیین‌های مذهبی خود، ساخت مساجد اولیه در ایران آغاز گردید و شهرستان ارومیه نیز جزو معدود شهرهای ایران است که در صدهای اولیه اسلام شاهد ساخت مسجد جامع در دوره سلجوقیان می‌باشد که به‌مانند نگینی در تاریخ فرهنگی این سرزمین می‌درخشد. در این مطالعه به بررسی نمونه‌هایی از مساجد ارومیه که در صدهای مختلف ساخته شده‌اند و از نظر قدمت و نوع ساخت متفاوت هستند مورد بررسی قرار می‌گیرد (جدول ۳).

۱۲- پیشینه تاریخی کلیساهای آشوری و آرامنه ارومیه

نفوذ و گسترش مسیحیت در ایران به قرون اولیه میلادی بازمی‌گردد. به‌طورکلی، کلیساهای که در ایران به دست ارمنیان به وجود آمده‌اند به سه دوره تعلق دارند:

- ۱- کلیساهایی که از بدو نشر مسیحیت تا قرن چهاردهم میلادی به وجود آمده‌اند.
 - ۲- کلیساهایی که در دوره صفوی ساخته شده‌اند.
 - ۳- کلیساهایی که پس از دوران صفوی تا قرن بیستم میلادی بنا شده‌اند.
- کلیساهای شناسایی شده در شهرستان ارومیه در محدوده زمانی دوره اول و نیز در دوره‌های دوم و سوم به دست گروهی از آرامنه مهاجر که از زمان شاه‌عباس اول به نواحی اطراف دریاچه ارومیه و داخل فلات ایران کوچانده شده بودند ساخته شده است (خان محمدی، ۱۳۹۰). علاوه بر ارمنیان، فرقه عمده مسیحی ارومیه مسیحیان نستوری (آشوری) هستند که تاریخ ساخت برخی از آن‌ها به دوران پیش از اسلام می‌رسد. تمامی کلیساهای بررسی شده در این تحقیق بر نقشه‌ای مستطیل شکل بنا شده و به لحاظ شکل داخل به سه دسته تقسیم می‌شوند (جدول ۴):

- ۱- کلیساهایی که فضای داخلی آن‌ها با دو، سه یا چهار ردیف ستون به سه ناو تقسیم می‌شود؛ ناو عریض اصلی میانی و ناوهای باریک و فرعی جانبی آن. در این کلیساها بار پوشش گنبدی و مسطح سقف به ستون‌ها انتقال می‌یابد.
- ۲- کلیساهایی که به‌صورت تک ناو و ستوندار ساخته شده‌اند، در این کلیساها نیز بار پوشش سقف به ستون‌ها انتقال می‌یابد.
- ۳- کلیساهایی که به‌صورت تک ناوی و بدون ستون ساخته شده‌اند و بار پوشش سقف به جزرهای برآمده از دیوارهای شمالی و جنوبی انتقال می‌یابد (خان محمدی، ۱۳۹۰).

جدول ۲- بررسی هم‌زمانی ساخت کلیساها و مساجد مورد مطالعه در ارومیه (نگارندگان)

دوره تاریخی	کلیساها و مساجد
۵۰۰ سال اولیه هجری قمری از قرن ۶ تا ۱۲ میلادی	کلیساهای: نه نه مریم، مارسکیس روستای سر، پطروس پولس روستای کلیسا کندی مساجد: جامع ارومیه
۵۰۰ سال دوم هجری قمری از قرن ۱۲ تا ۱۷ میلادی	کلیسای قره باغ روستای قره باغ مساجد: -
۴۰۰ سال دوم هجری قمری از قرن ۱۷ تا ۱۹ میلادی	کلیساهای: گئورگ مقدس روستای گردآباد، حضرت مریم روستای نخجوان تپه، حضرت مریم روستای ریحان‌آباد، سر گیس مقدس روستای سوپورغان، پطرس مقدس روستای قره‌باغ، حضرت مریم روستای گنگچین، مارگیور گیز روستای گلپرچین مساجد: حاج عبدالمحمد، حاجی خان، سردار، مناره، علی شهید قره‌آغاج ۲، جامع اهل سنت

جدول ۳- مشخصات معماری مساجد مورد مطالعه ارومیه (نگارندگان)(۱)

نام مسجد	دوره ساخت	پلان	حجم	تعداد ستون	پوشش سقف	نوع بنا و مصالح به کاررفته
جامع ارومیه	سلجوقی، ایلخانی (۱۱)، زندیه (۱۲)، قاجاریه، پهلوی	گنبد خانه پلان مربع شکل به ابعاد ۱۶×۱۶ متر و شبستان چهل ستون در غربی گنبد خانه پلان مستطیل شکل به ابعاد ۴۷×۱۲،۳۰ متر	گنبد خانه (مکعب مربع) شبستان (مکعب مستطیل)	۱۸ ستون سنگی قطور در دو ردیف نه‌تایی	ساختمان گنبد خانه‌داری گنبد آجری و قسمت شبستان غربی به سه ناو تقسیم شده و سی گنبد پوششی آجری بر روی آن‌ها استوار است	در ساختمان گنبد خانه از دو ماده متفاوت آجر و سنگ و بدنه این فضا تا ارتفاع ۴،۵ متر از کف کنونی از سنگ‌های منظم خاکستری است که با اندود گچ سفیدکاری شده است. به‌طور کلی عمده مصالح به کاررفته سنگ و آجر با ملات ماسه و آهک و کمی خاک است.
جامع (اهل سنت)	۱۲۸۸ ه. ش	شبستان اصلی پلان مستطیلی شکل به ابعاد تقریبی ۲۰×۱۶ متر	مکعب مستطیل	شبستان اصلی دارای ۶ ستون فلزی باروکش چوبی	دارای گنبد و تک مناره با پوشش چوبی و آجر	سنگ و آجر و ملات ماسه و آهک و خاک و گچ و آهن
حاج عبدالمحمد	قاجاریه	شبستان مردانه پلان مربع شکل به مساحتی ۲۰۰ مترمربع و شبستان زنانه پلان مستطیل شکل به مساحت تقریبی ۷۰ مترمربع	مکعب مربع	۴ ستون چوبی در قسمت شبستان مردانه به ارتفاع تقریبی ۶ متر	بدون گنبد و مناره که سقف آن به‌صورت پوشش تیر چوبی و شیروانی می‌باشد.	سنگ و آجر و ملات ماسه و آهک و خاک و خشت اندود

دانشگاه تبریز

مستطیل

سنگ و آجر و ملات ماسه و آهک و خاک	بدون گنبد با پوشش تیر چوبی و لمه کوبی اجرا شده و از بیرون شیروانی بوده و تک مناره می باشد.	۴ ستون چوبی	نزدیک به مکعب مستطیل	پلان مستطیلی شکل به ابعاد ۱۴×۱۵ متر	قاجاریه	مناره
سنگ، آجر، چوب و ملات ماسه و آهک و خاک دیوارها خشت اندود، مقرنس کاری ساده و بدون تزئین	در ابتدا به صورت حصیر و تخته های چوب بوده و در حال حاضر آهنی و طاق ضربی آجری است.	بدون ستون	مکعب مستطیل	پلان مستطیل شکل به مساحت ۱۸۰ مترمربع	قاجاریه	حاجی خان
آجر با ملات گچ و خاک و کاشی هفت رنگ برای تزئین در نمای خارجی و محراب	پوشش گنبدی با آجرهایی به ابعاد ۲۲×۲۰×۵ CM	۱۴ ستون سنگی هشت وجهی با ارتفاع ۲،۳۰ متر که ۲۶ طاق و چشمه آجری به فرم چهاربخشی بر روی آنها استوار است	نزدیک به مکعب مستطیل	شبستان مردانه پلان مستطیل شکل به ابعاد ۱۲×۱۸ متر و شبستان زنانه نیز مستطیل شکل به ابعاد ۱۰،۵×۱۲ متر	قاجاریه	سردار
سنگ و آجر و ملات ماسه و آهک و خاک و خشت اندود	بدون گنبد و مناره که سقف آن به صورت پوشش تیر چوبی و از بیرون شیروانی می باشد.	۲ ستون چوبی با پایه سنگی	نزدیک به مکعب مستطیل	شبستان اصلی پلان مستطیلی شکل به ابعاد تقریبی ۱۳×۸،۵۰ متر	قاجاریه	قره آغاچ ۲
سنگ و آجر و ملات ماسه و آهک و خاک و خشت اندود	بدون گنبد و مناره که سقف آن به صورت پوشش تیر چوبی و بدون اندود و از بیرون شیروانی می باشد.	۴ ستون چوبی بوده که در حال حاضر دو ستون فلزی به جای آنها جایگزین آنها شده	نزدیک به مکعب مستطیل	شبستان اصلی پلان مستطیلی شکل به ابعاد تقریبی ۱۳،۲۰×۹،۵ متر	قاجاریه	علی شهید

جدول ۴- مشخصات معماری کلیساهای آشوریان و ازامنه مورد مطالعه ارومیه (نگارندگان)(۲)

نام کلیسا	دوره ساخت	پلان	تعداد ناو	تعداد ستون	پوشش سقف	نوع بناومصالح به کاررفته
ننه مریم شهر ارومیه (آشوری)	ساسانیان قرون اولیه میلادی	مستطیل شکل به ابعاد	بازیلیک (۱۵)، تک ناوی		به صورت طاق و گهواره‌ای و به فرم بیضی بوده که یادآور معماری دوره باستان است	سنگ و ملات و نمای داخلی با اندود گچ پوشانده شد
مارس کیس روستای سر (آشوری)	ساسانیان قرون اولیه میلادی	مستطیل شکل به ابعاد ۱۶,۵ × ۱۰,۵m	بازیلیک، تک ناوی، بادوتالار نیایش موازی هم	فاقد ستون	سقف از بیرون مسطح و از داخل قوس مازہ دار با مصالح سنگ بر روی دیوارهای قطور سنگی ساخته شده	(سنگی) سنگ و گچ
حضرت مریم روستای ریحان آباد	قرن ۱۷ میلادی	مستطیل شکل به ابعاد ۲۱,۲۰ × ۱۰,۵۰ m	بازیلیک، سه ناو اصلی میانی (عریض تر و دوناو فرعی جانبی آن	شش ستون استوانه‌ای چوبی و دو ستون قطور سنگی	قسمت محراب و محل سرودخوانان، گنبدی، سایر قسمت، دو گنبد مخروطی شکل نامنظم	(سنگی) سنگ، آجر و خشت به منزله مصالح اصلی و گچ، چوب، سنگ‌های تراش خورده
گئورگ مقدس روستای گردآباد	قرن ۱۷ میلادی	مستطیل شکل به ابعاد ۲۲,۵ × ۱۲,۵ m	بازیلیک، سه ناو	چهار ستون قطور استوانه‌ای به قطر ۳۱۰ cm و پایه ستون‌های چهارضلعی و دو ستون مربع شکل به ابعاد ۱۴۰ cm که با طاق‌های رومی به هم متصل شده‌اند.	در بخش ناو میانی بادو گنبد مخروطی نامنظم و سه گنبد عرقچین، که به صورت یک درمیان قرار گرفته‌اند پوشیده شده‌اند.	(سنگی) خشت و گچ است که در طی مرمت از آجر و سنگ‌های تراش خورده ورق‌های نیز به منزله مصالح فرعی استفاده کرده‌اند.

حضرت مریم روستای نخجوان تپه	قرن ۱۷ میلادی	مستطیل شکل به ابعاد ۱۷,۵×۱۰ m	بازیلیک	پنج ستون چوبی در دو ردیف، استوانه‌ای، فاقد پا ستون، سرستون چوبی به شیوه ایونیک به ارتفاع ۴,۵ m	پوشش مسطح آن با الوار چوبی ساخته شده بیشتر بخش هاو پوشش گنبدی چوبی مخروطی شکل به سبک هازاراشن بر بالای محراب	(هازاراشن) (۳) سنگ‌های لاشهای بزرگ، خشت، گچ و چوب
سرگیس مقدس روستای سوپورغان	قرن ۱۷ میلادی	مستطیل شکل به ابعاد ۱۵,۵ × ۱۰,۵ m	بازیلیک	چهارستون استوانه‌ای چوبی، فاقد پا ستون، به قطر ۷۰ cm و سرستون چوبی به شیوه ایونیک	پوشش مسطح با الوار و کلاف های چوبی	(چوبی) چوب و خشت، به‌منزله مصالح اصلی، و طی مرمت از گچ و آجر نیز به‌منزله مصالح فرعی استفاده کرده‌اند.
پطرس مقدس روستای قره‌باغ	قرن ۱۸ میلادی	مستطیل شکل با ابعاد ۱۵,۱۰ × ۸,۸ m	بازیلیک، سه ناو، ناو اصلی میانی (عریض‌تر) و دو ناو فرعی جانبی آن	چهارستون با مقطع مربع شکل که با قوس‌های رومی باربر را به یکدیگر متصل شده اندود و نیم ستون، که در دیوار غربی رانش یا فشارهایی جانبی را تحمل می‌کند.	مسطح و گنبد دار، گنبد اصلی نیم‌خیز کلیسا که شکل عرقچین دارد، که متشکل از سنگ‌های قلوه‌ای و لاشهای ریزودرشت با ملاط گچ است.	(سنگی) گچ و سنگ‌های لاشهای نسبتاً بزرگ و بعضاً تراش خورده و قلوه‌ای ساخته شده است.
مارگیور گیز (روستای گلپاشین) (آشوری)	قرن ۱۹ میلادی (دوره قاجاریه)	مستطیل شکل به ابعاد ۱۶ × ۸,۶ m	بازیلیک، تک ناوی	چهارستون چوبی، با سرستون‌های کوچک در دو ردیف دوتایی	مسطح با تیر چوبی و پوشش شیروانی	(سنگی و آجری) خشت، چوب، آجر در قسمت برج ناقوس، نمای داخلی بنا با اندود گچ و نمای خارجی با اندود کاه‌گل

جدول ۵- شکل پلان مساجد و کلیساهای مورد مطالعه شهرستان ارومیه (نگارندگان)

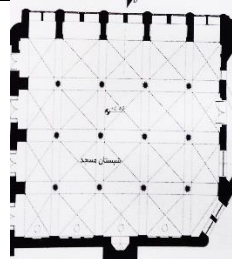
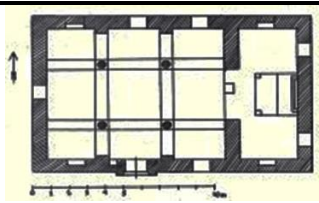
شکل پلان	کلیساها	شکل پلان	مساجد
	ننه مریم (شهر ارومیه)		جامع ارومیه
	مارسکیس (روستای سر)		جامع اهل سنت
	مارگیور گیز (گلباشین)		حاج عبدالمحمد
	حضرت مریم (ریحان آباد)		مناره
	گئوریک مقدس (گردآباد)		حاجی خان
	حضرت مریم (نخجوان تپه)		سردار
	سر گیس مقدس (سپورغان)		قره آغاج ۲
	پطرس مقدس (قره باغ)		علی شهید

جدول ۶- جمع بندی مشابهت های تطبیقی مساجد و کلیساهای مورد مطالعه شهرستان ارومیه (نگارندگان)

بنا	پلان	حجم	نوع ستون	پوشش سقف	نوع مصالح
مساجد	مربع و مستطیل	مکعب مربع و مستطیل	سنگی، چوبی و فلزی	مسطح و گنبدی	سنگی، خشتی و آجری
کلیساهای	مستطیل	مکعب مستطیل	سنگی و چوبی	مسطح، گنبدی و گهواره ای	سنگی، خشتی و آجری

جدول ۷- جمع بندی تفاوت های تطبیقی مساجد و کلیساهای مورد مطالعه شهرستان ارومیه (نگارندگان)

بنا	نوع ستون گذاری	نورگیرها	کف سازی	نازک کاری
مساجد	 جاگذاری ستون ها به فاصله مساوی از هم می باشد	نسبتاً بزرگ	اندود ملات گچ	ملات گچ
کلیساهای	 جاگذاری ستون ها از وسط بنا نسبت به کناره ها بیشتر است	کوچک	سنگی، ملات ماسه و سیمان، آجری	غالباً سنگی و ملات گچ

۱۳- نتیجه گیری

معماری مکان‌های مذهبی برای خلق یک فضای قدسی بر اساس سنت‌های دینی و فرهنگی ادیان از هندسه و شکل‌های بنیادین قابل تعریفی بهره می‌برد. به کارگیری سمبل‌ها و نشانه‌ها در کالبد بنا منجر به ایجاد فضای تأثیرگذار برای ارتباط نیایشگران در دنیای زمینی با عالم ماورا دارد. این امر در فضاهای عبادی مسلمانان و مسیحیان قابل مشاهده است. ویژگی‌های معماری و تناسبات سازه‌ای به کاررفته در این گونه از بناها از کوچک‌ترین اجزا با کل بنا در ارتباط بوده و پیوستگی بین آن‌ها ایجاد وحدت در کثرت را می‌نماید. شهرستان ارومیه به واسطه وجود ادیان و مذاهب مختلف در طول سالیان گذشته و نیز هم‌جواری دو دین اسلام و مسیحیت؛ شاهد بناهای مذهبی- تاریخی بی‌شماری بوده که از رونق و عظمت آن حکایت دارند. در این مقاله ابتدا به صورت واحد به مرور کلی بر پیشینه شکل‌گیری و ساخت هم‌زمان این اماکن در طول سه بازه زمانی ۵۰۰ سال اول هجری قمری، ۵۰۰ سال دوم هجری قمری و ۴۰۰ سال پیشین صورت گرفت و همچنین به دلیل تعدد بنا در این دوره‌ها تنها به بررسی و تطبیق سازه‌ای و معماری برخی از مساجد و کلیساها در بازه زمانی ۵۰۰ سال دوم یعنی دوره صفویه و اوایل دوره قاجاریه پرداخته شد. دریافته‌های پژوهش مشخص شد که فضای بناهای مورد مطالعه به تأثیر از باورها، اعتقادات دینی-مذهبی و فرهنگی دچار تفاوت‌های متعددی است؛ اما سازه بناها تقریباً شرایط مشابهی را به دست می‌دهد؛ یعنی اینکه همه مساجد و کلیساها بر اساس شرایط اقلیمی منطقه از سقف‌های مسطح؛ غالباً گنبد دار، ستون‌های چوبی و نیز مصالح بوم آورد شامل سنگ، خشت، آجر و چوب بهره گرفته‌اند. عمده تفاوت‌های موجود در سازمان فضایی و کالبدی بناها می‌توان به سمت‌گیری محراب، استقرار ستون‌ها، نوع و سمت‌گیری و اندازه نورگیرها، جزئیات اجرایی و نازک‌کاری در کف و دیوارها و... اشاره کرد که این امر نیز به نوع استفاده از فضاهای بیان شده برای عبادت و اجرای مراسمات دینی و مذهبی مسلمانان و مسیحیان دارد. با توجه به اینکه امکان مطالعه بیشتر محقق نشده؛ لذا جهت تدقیق نتیجه کار و توسعه پژوهش پیشنهاد می‌شود که این امر نیز مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

پی‌نوشت:

- ۱- جدول شماره (۴)، مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای (اشتری و همکاران، ۱۳۹۲) درج در فهرست منابع.
- ۲- جدول شماره (۵)، مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای (مجموعه مقالات بهروز خان محمدی و نادره شجاع دل) درج در فهرست منابع.
- ۳- هازاراشن، واژه‌ای است ارمنی به معنی هزار تکه و هزار قطعه و منظور از آن قطعه‌های فراوانی از الوار چوبی است که در ساخت گنبد به کاررفته.

فهرست منابع:

- ۱] اردلان، نادر؛ بختیار، لاله؛ حس وحدت (نقش سنت در معماری ایرانی)، انتشارات علم معمار، تهران، ۱۳۹۰.
- ۲] آنتونیادس، آنتونی سی؛ بوطیقای معماری جلد ۲، ترجمه: احمدرضا آی، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۸۱.
- ۳] اشتری، محمد، رضایی، سرچقا، مجتبی؛ حبیبی، حسن؛ مساجد دیرینه سال استان آذربایجان غربی، بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۹۲.

- [۴] ایمان طلب، حامد؛ گرامی، سمیه؛ نسبت معنا و شکل، تطابق اندیشه معماری مسجد و فرم شناسی نماز، دو فصلنامه علمی، پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۶، صص ۷۷، ۸۸، ۱۳۹۱.
- [۵] بورکهارت، تیتوس؛ هنر اسلامی (زبان و بیان)، ترجمه: مسعود رجب نیا، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۶۵.
- [۶] بورگهارت، تیتوس؛ نظری به اصول و فلسفه اسلامی، ترجمه غلامرضا اعوانی، در مجموعه مقالات میانی هنر معنوی، حوزه هنری، تهران، ۱۳۷۶.
- [۷] حجازی، مهرداد؛ سراج، فاطمه مهدیزاده؛ رابطه معنا، زیبایی، شکل و سازه در معماری دوران اسلامی، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲، صص ۷، ۲۳، ۱۳۹۳.
- [۸] حجازی، مهرداد محمد؛ سمبولیسم در معماری مسجد، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مسجد، ۱۳۸۹.
- [۹] خرازی، ابراهیم؛ ارومیه بر پایه شواهد و مدارک باستان‌شناسی، مجموعه مقالات برگزیده همایش هم‌اندیشی شهر ایرانی، شهر تاریخی، فرهنگی و مذهبی ارومیه، ۱۳۹۱.
- [۱۰] خان محمدی، بهروز؛ پراکندگی کلیساهای تاریخی ارمنیان در آذربایجان غربی، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره ۳۱، سال نهم، ۱۳۸۴.
- [۱۱] خان محمدی، بهروز؛ کلیسای سورپ پطرس قره‌باغ ارومیه، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره ۴۱، سال یازدهم، ۱۳۸۶.
- [۱۲] خان محمدی، بهروز؛ هازاراسن، تداوم سنت دیرینه گنبدسازی در کلیسای نخجوان تپه ارومیه، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره ۴۲، سال یازدهم، ۱۳۸۶.
- [۱۳] خان محمدی، بهروز؛ کلیسای حضرت مریم ریحان‌آباد، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره ۵۲، سال چهاردهم، ۱۳۸۹.
- [۱۴] خان محمدی، بهروز؛ تحلیلی بر معماری کلیساهای تاریخی ارمنی در ارومیه، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره ۵۶، سال پانزدهم، ۱۳۹۰.
- [۱۵] سیلواویه، سونیا؛ فراهانی، سعیدفرمهین؛ هندسه در معماری ایرانی پیش از اسلام و تجلی آن در معماری معاصر ایران، فصلنامه نقش‌جهان، شماره ۱، صص ۵۵، ۶۶، ۱۳۹۱.
- [۱۶] شجاع دل، نادره؛ مروری بر کلیساهای آرامنه استان آذربایجان غربی، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره ۳۳، سال نهم، ۱۳۸۴.
- [۱۷] شجاع دل، نادره؛ مقایسه‌ای میان کلیساهای ارمنیان و آشوریان در استان آذربایجان غربی، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره ۴۴، سال یازدهم، ۱۳۸۷.
- [۱۸] صادقی پی، ناهید؛ تأملی در معماری سنتی، مجله صفا، شماره ۴۸، صص ۸، ۱۶، ۱۳۸۸.
- [۱۹] صفایی پور، هادی؛ بررسی کیفیت رابطه شکل، سازه و معنا در معماری مساجد عصر صفوی، اولین کنفرانس سازه و معماری، تهران، ۱۳۸۶.
- [۲۰] طاهباز، منصوره؛ شکل مقدس، مجله صفا، شماره ۳۸، صص ۳۸، ۱۲۶، ۱۳۸۳.
- [۲۱] عباس زاده، مظفر؛ مطالعه و بررسی سازمان فضائی و روند رشد و توسعه بافت تاریخی شهر ارومیه، مجموعه مقالات برگزیده همایش هم‌اندیشی شهر ایرانی، شهر تاریخی، فرهنگی و مذهبی ارومیه، ۱۳۹۱.
- [۲۲] فتحی آذر، سحر؛ حمزه نژاد، مهدی؛ معناشناسی محور در مسجد و کلیسا، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی، اسلامی، شماره ۱۷، صص ۵۳، ۶۲، ۱۳۹۳.
- [۲۳] کبیر صابر، محمدباقر؛ مفهوم پایداری در سازه‌های سنتی ایرانی؛ معماری دوره اسلامی، اولین کنفرانس سازه و معماری، تهران، ۱۳۸۶.
- [۲۴] گئون رنه؛ معانی رمز صلیب، ترجمه بابک عالیخانی، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۷۴.
- [۲۵] گل‌بازی، مریم؛ دلایل ورود گنبد به معماری مساجد ایرانی، دومین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی، تبریز، ۱۳۹۲.
- [۲۶] گروتز، یورک کورت؛ زیبایی‌شناسی در معماری، ترجمه: مجتبی دولتخواه و سولماز همتی، انتشارات کتاب آبان، تهران، ۱۳۹۳.

- [۲۷] مجیدی، فاطمه السادات؛ فردین مهر، محمدعلی؛ بررسی و تحلیل انواع گنبد در ساختار بناهای سنتی ایران، مجله صنعت ساختمان، شماره ۱۱۵، ۱۳۹۲.
- [۲۸] ناچی، مهدی رئیسی؛ آزاد، میترا؛ گنبد در معماری ایرانی (تأثیر سازه در شکل‌گیری اثر معماری)، اولین کنفرانس سازه و معماری، تهران، ۱۳۸۶.
- [۲۹] نادری، سید مجید؛ فروزانگهر، حمیده؛ بررسی تطبیقی معماری مقدس در دین اسلام و ارتدکس مسیحیت قیاسی بر مضامین الوهی دین اسلام و معماری کلیسای سنت ساوا (بلغراد صربستان)، فصلنامه معمار شهر، شماره نهم، صص ۵۹، ۶۹، ۱۳۹۵.
- [۳۰] محسنی مقدم، مریم؛ ادراک معنوی حاصل از فضای مذهبی کلیساهای قرون وسطی در غرب، فصلنامه هنر و تمدن شرق شماره ۱۲، صص ۲۹، ۴۰، ۱۳۹۵.
- [۳۱] وثوق زاده، وحیده؛ حسینی پناه، محبوبه؛ علیخانی، بابک؛ حکمت عدد هشت در هنر و معماری اسلامی، مجله جاویدان خرد، شماره ۳۰، صص ۱۷۵، ۱۹۲، ۱۳۹۵.
- [۳۲] هیلن برنروربت؛ معماری اسلامی، ترجمه: باقر آیت‌الله زاده شیرازی، انتشارات روزنه، صص ۳۱، ۱۳۸۳.